

**Milutin
Cihlar Nehajev**

Iz neznanog kraja

I

Njezino tiho i malo srce koje se ni onda kad je stajala pred oltarom pod vijencem nije odviše uzburkalo, sve se je izlomilo u jednom jedinom grču plača u ono strašno vrijeme kad joj je muž morao s drugima u strašni kraj rata. Njen je život dotada bio uredan i jednak – rasla je uz mater udovicu, rascvala se djevojkom i ženom i pošla u brak a da nikad nije trebala mnogo snovati o svom životu. Sve je išlo tako lako, bez boli i uzrujavanja! Znala je da je zovu lijepom, ali nije nikad pravo bila zašla ni među družice ni među ljude; kad ju je on zaprosio, bila je ponosna radi njegova muževnog držanja i očevidnog ugleda. Uredila je svoju kuću marljivo i brižno, kako ju je majka naučila, privila se uz muškarca sa svom predanošću jednostavne i iskrene svoje čudi. Idu li na zabave, u kazalište, ona se svim tim zanima i svemu veseli; ali najdraži joj je njihov dom, kamo u podne i navečer iz ureda dolazi on, njen muž, uvijek vedar, malo podrugljiv i dobar. Kako je svijetlo i lijepo u njihove tri sobe koje su udesili od njegove prilične plaće! Kako je ugodno slušati njegove vijesti o napredovanju, o boljem činu i primati njegove pažljive darove! I djeca su došla – ona se s dječaćičem što je jedva prohodao igrala jednako kao prije pet godina s lutkama; a djevojčica, tek rođena, u bijelim kolicima, pravi je njen ponos. S njima čeka ga na sunčanom trgu i svečano polazi kući gdje sjedaju za stol, bezbrižni. Život je tekao sam od sebe – i kad bi ona od posla uz djecu našla čas vremena da uhvati pokoju knjigu, malo joj se sviđahu čudnovate pripovijesti o ljudima nesretnim, sa golemim strastima i trzavim dušama. Nikad nije ni pomislila na kob koja iz potaje može da uvreba čovjeka – pa ni Boga u crkvi nije odveć vruće molila za svoju sreću; ta kako da i bude drugačije, dok ju svojom krepkom rukom štiti njen muž i svojim blaženim očicama nasmijavaju djeca? Ljubav, dužnost, brak – ona nije pravo ni razumjela dohvat svih tih riječi – čutila se voljko i zdravo, bila je sretna i mirna i čekala u noćima bez ikakvih sanja zdrav budući dan.

II

Onda je došla žuta cedulja¹ i s njom dani prvoga plača iza djetinjstva. S pogledom, punim prikora, pogledavala je svoga muža koji ju je tješio nebrižno, kako mu potajno spočitavaše; stala je čitati novine, sa vijestima o polasku tisuća ljudi na ratište, živjeti u stravi. Ni on, muž, sigurno nije bio miran – kad je na se bacio oficirsku uniformu i kad je mjesto u svoj ured morao ranim jutrom u kasarnu, njihov se život sasvim promijenio – oboje hrlili su za novim glasinama, tražili ih na prepunim ulicama ili večerom u gostionici, sred bučnog društva koje je svaki dan slavilo rastanke. Muževan i jak, on nije nikad ni prozborio o času koji će i njih stići – ali sati su i bez toga letjeli mahnitom brzinom. Kao i svi ostali, i oni su pošli k fotografu da se zajedno slikaju – on u novoj i sjajnoj bluzi vojničkoj, ona u svijetlom odijelu augusta. I sliku dječju stavio je otac u svoju lisnicu još davno prije nego bijaše određen dan polaska. »Neće dugo trajati« – »svi vele da je za par tjedana kraj« – tako se tješila u društvu davno zaboravljenih znanica s kojima je opet sklapala poznanstva s instinktom osamljene i preplašene zvjerke. Jedva se suzdržala od plača kad ju je u svom uredu upućivao kako će dizati trećinu plaće »dok se on ne

¹ Poziv za mobilizaciju.

vrti«, i kad je u banci ostavljao svote za kuću. Viđala ga je u to vrijeme sve manje – vježbe i spremanja duljila se do kasno popodne, a poslije kratkog časa objeda on je, rekao bi, i sam bježao od kuće. Učinilo bi joj se na mahove da je on, već zreo muž od trideset i pet godina, postao nekako mlađi, lakoumniji – stao drugovati s dječacima koji su tek stupili u vojsku i postali mu vršnjaci u činu, privikao se na nagle i oštrije odgovore i trčao vazdan po dućanima za gunjevima i gamašnama za se i za svoj vod. Posljednja je ura došla naglo – u noći su ga probudili i predali mu zapovijed da se sutra o podne odlazi. Onda su njene suze provalile kao dugo tajena bolest – spremala mu rublje i hranu u pravoj nesvjesnosti, sama u najgorim zadnjim časovima. »Ne misli mnogo o tom – lakše je kad se rastanemo naglo« – govorio joj je on tvrdo a promuklo. Nije dopustio ni da ga prati na kolodvor – ona je vidjela da se je i sam gotovo opio kako bi podnio onaj dan. Poljubio je djecu, pritisnuo nju na grudi i – kao da mu je dobro došla ta stranputica – stisnuo ruku i sluškinji koja je proplakala s njima. Sat kasnije čula je glazbu, sva mokra od suza, sva luda od straha osame. Otišli su – i on s njima – kuda? Kada će se vratiti?

III

Prve je dane bila tako razdražena da se je njegova mati morala preseliti k njima. Ni zabavu djece koja nisu shvatila ništa nije mogla da podnese – nemirna i bez misli lutala je sobama i svaki čas zapadala u potpunu tupost, legavši u krevet. Smetali je i lijepi dani ljeta i bezbrižnost susjednih stanara kojima nije ni sin ni muž bio otišao na ratište. Svako je jutro kušala da čita novine – ali već prve vijesti o bitkama i mrtvima razboliše je do kraja. Kad je iza tri dana došla njegova karta iz nedalekog ugarskog grada, sva je u sebi osjećala svjetlost od neke besmislene nade da će on ostati tamo. Karte su dolazile i dalje redovito – svaki dan iz veće daljine. Tad se je privikla da ide u crkvu i moli Boga za nj da ga uzdrži zdravim – prihvatila se opet djece i kućnih briga i uvukla se u mir kojim je vladala jedna jedina misao: on je muškarac, mudar je i čvrst, živjet će za me i ne smije poginuti. Pustila je i razgovore s prijateljicama i šetnje po gradskim vrtovima; s djecom bi išla u polje gdje priroda nije imala nikakva znaka strahovite borbe među ljudima, i umirivala se polako.

IV

On, razuman i oprezan, pisao je u svojim pismima i kartama više o njoj, o djeci, o Zagrebu, nego o sebi. Nije mogla da pravo pogađa gdje je: iza posljednje dopisnice s krajnom iz sjeverne Ugarske dolažahu blijedocrvene karte bez naznake mjesta. Stizala su sve češće, ma kraće – ona je slutila da je bojište blizu. Kad joj je prvi put doglasio da je »vidio boj«, znala je: on je u bitkama. I nije više mogla da izdrži na svojim poljskim šetnjama ni u kući. Razdirao ju je nemir – zašla je opet med ljude i raspitkiivala. »Dvadeset peta² bori se na prelazu... u klancu; dvadeset peta poslije krvava boja izbliza...« čitala je samo ujutro. A do podneva bi znala već sto najčudnijih glasina – nesreće na željeznici, bitke

² 25. domobranska pješačka pukovnija, stacionirana u Zagrebu i Varaždinu. Osnovana je 1890. godine. Borila se isprva na srbijanskom ratištu (Cer i Kolubara), da bi potom bila upućena u Galičiju.

sa silu mrtvih, golemi meci topova kao da su zabavljali ljude. »Zar ne, i vaš je tamo?« pitahu je stare gospođe sa zlo hinjenom sućuti. Ona se spustila u puni vrtlog svih tih raspravljaja i vijesti, kao da je osjećala nutarnju nuždu da i sama sudjeluje u onom strašnom i nepoznatom životu u kojem je njen muž. Živjela je u vječnom strahu hoće li sutradan listonoša donijeti njegovu kartu – i, čim bi je dobila, oblačila se i hrlila na ulice i trgove gdje bijahu ljudi koji su »znali više od nje«. Nije razumjela ni njihovih razgovora o fazama bojeva ni natjecanja u proroštvima ni nagoviještanja o upletanju silnih država – ona je htjela znati, tačno znati, kako je sad njemu, njenom mužu. Kao po dužnosti, odlazila je na kolodvore i sa osjećajem mučnosti dočekivala vozove ranjenika – tražila žene koje poput nje imadahu djecu i muževe »ondje gore« i čitala s njima stoput svoje i njihove karte. Naučila se pogađati iz novina dane velikih bojeva i strepila u takve čase do granice ludila. Ali karte muževljeve dolazile bi – makar iza stanke koja je za nju bila bolešću – navijek iznova i čekanje, ono beznadno iskušenje njene nevelike i tihe duše, produljivalo se bez kraja.

Jedan dan gotovo ju je ubio. Čitavu sedmicu nije bilo glasa od muža, a u drugu stigla natrag njena vlastita karta na kojoj je nepoznata, okrutna ruka udarila žig od jedne jedine riječce: »Nestao.« Kao izvan sebe trčala je gradom k njegovoj majci, k svojim, k svemu, da joj kaže kakva se strahota krije iza te riječi. »Nestao! Nestao!« Je li to smrt – ona podmukla i ružna smrt ljudi koji umriješ od zime, u noći bez svjetla, gonjeni slijepim usudom rata? Je li smrt ranjenika koji je ostao neopažen, pogažen od pobješnjelih konja što trče preko njega živoga kao preko kamena i korijena? Da li se potopi u rijeci, pade u mećavi, iščeznu u mraku? Bilo je već slučajeva da se je »nestali« oglosio – ali koliko je njih tek iza tjedana doznalo izvjesnost još strašniju od ove noći, u kojoj ipak ima još jedina krijesnica dalekog i plahog ufanja? Tješili je da se i zarobljenici svrstavaju u isti taj red »nestalih« – ali ona je s upornošću jednim udarcem obezumljenog razuma dane i dane kopala po izvješćima i ranjenih tražeći njegovo ime pod svim slovima abecede. »Mrtav – ranjen – mrtav – ranjen«, tako su jednostavno javljali istinu ovi arci kojih bijaše na gomile. A to su sigurno oni koji bijahu živi dva, tri, četiri mjeseca – kada će doći na nju red da je ubije onaj redak s imenom i pet riječi od kojih je posljednja »smrt«? Iza više tjedana vratiše se njegovi drugovi, ranjeni – oni ga nisu vidjeli. »Rastali smo se tamo i tamo« – »moja je četa bila skrajnje desno krilo, deset kilometara niže« – »zavoj rijeke« – »postav« – »silna vatra« – što će njoj sve te riječi kad ne zna gdje je on! A ilustrovani listovi donose mirno slike grobova bezimernih, a tajna noći sa hicima niotkuda i zadnjim uzdasima među hrpom leševa otkriva se sve jasnije! Ona je oboljela – oboljela od trčanja po vojničkim uredima, od pisanja upita na Crveni križ, od uvijek istih odgovora »ne znamo«, od zdvojenja koje bijaše slično omaglici. Kad je dva mjeseca zatim dobila obavijest da joj je muž zarobljen u Rusiji, nije u prvi čas ni dohvatila pravo to svoje vlastito uskrsnuće – vjerovala je u istinu i u boga »koji ju je ostavio« tek onda kad je od njega samoga, njegovom rukom pisan, stigao prvi kratki pozdrav.

V

Otada je njen život opet tekao jednolično. Rat je nije zanimao – sve vijesti o bojevima za nju nisu vrijedile toliko koliko tri riječi od njega što bi ih dobila svaki mjesec. Djeca su rasla i ona ih je odgajala s ljubavlju ptice-majke koja im nosi hranu u vlastitom kljuniću, pokazivala im očevu sliku i tepala o njem koji je tako daleko! Pisao je da je zdrav i nije mu odveć zlo – živ je, vratit će se, hvala budi Bogu! Učila je djecu moliti za njegovo

zdravlje, brinula se za kuću kao nikad i jedva shvaćala vijesti o porodicama koje se odje-
nuše u crninu. Javljala se mužu stalno i svaki dan i slala mu i bez njegova znanja novaca;
zagledavala često u kartu Rusije i tražila mjesto – ovdje je bio pred tri tjedna i sad je
premješten u guberniju x. – Bog zna kakvo je sad tamo vrijeme? Iz kuće je izlazila samo
s djecom – privikla se na uvijek iste razgovore s materom svojom i njegovom i trajala
dane u pletenju muževih čarapa i šivanju rublja za nj. Marljivo je pratila samo obavijesti
o pošiljkama za zarobljenike i o tom propitkivala po uredima. I kad bi vijest od njega
došla tek iza dugog očekivanja, nije se više uzrujavala – pol godine dana prošlo je za
nju kao vrijeme okrepe iza teške bolesti.

VI

Na domaku proljeća buduće godine – muža nije vidjela već šesnaest mjeseci – u njen
život stadu polako ulaziti nova pitanja. Jednog joj dana rekli u banci da je zalihama novaca
što ju je bio ostavio muž iscrpljena – a za mjesec-dva potrošila je i ono par desetica što
ih je sama metnula na stranu. »Ah, on živi u Rusiji s pedeset rubalja mjesečno, sproći
ćemo se i mi« – govorila je sebi i slagala račune, ne vjerujući pravo u bijedu koja je do-
lazila. Trećina muževljeve plaće bila je premalo za nju i djecu – ona je doduše uvijek
bila marna i štedljiva, ali privikla nekoj skromnoj udobnosti i navikla ne ovisiti od svijeta.
»Stisnut ćemo se malo« – za prvo vrijeme iznajmila je jednu sobu časniku na dopus-
tu i nekako složila kraj s krajem. Ali život je bivao svaki sat skuplji – za tri mjeseca stale
nju mučiti nemile brige. I druga soba bijaše već iznajmljena učiteljici jezika – zvonice je
čitav dan udaralo na vratima kad su dolazile učenice na sat. Ne poznajući gotovo niko-
ga, nije sebi mogla da ishodi nikakvih poboljšanja – u kući je nestalo pomalo najpotreb-
nijih stvari. U ljetu djeca i ona trebali su cipele. Zimsko odijelo bilo je istrošeno. A sve,
sve što je dobivala, tako bi se brzo rasplinulo za hranu! Sluškinja je gubila dane čekajući
pred trgovinama da što uhvati – i napokon otišla od nje. Ostala je sama – morala je
prati rublje, spremati sobe, kuhati, paziti na djecu. Isprva je sve to činila s nekim vrućim
i radosnim žrtvovanjem – i mužu se je, ne govoreći isprva puno o tim svojim neprili-
kama, pače hvalila tim promjenama u kućanstvu. Bilo joj je tek neugodno što su je neka-
ko poprijeko gledale sluškinje sustanara – nju koja nije imala nikoga da pošalje odnijeti
kruh pekaru. Pod zimu, kad ju je posao bio već oslabio i ruke otvrdnule od hladne vode,
razmišljala je dugo ne bi li uzela posluškinju: – tek je u novine stavila oglas, brzo se je
uvjerila da je to nemoguće. Trebalo je drva, ugljena, svijeća i sto drugih stvari i onda –
hrane, hrane i uvijek hrane! Prodala je, da kupi drva, par odijela – i potkraj zime više se
nije ufala na ulicu osim na trg.

Nije joj često dolazilo na plač radi toga – bez odlučne volje, kakva je bila, podvrgla se
tom novom udesu i snašala ga, liježući uvečer sva slomljena u krevet. »Samo da se rat
svrši!« – druga joj misao nije dolazila.

A rat se nije svršavao. Trajao je mjesec, godinu, dvije godine dalje – i za nju postao stal-
nom nesrećom. Plaha i skromna, ona se u svojoj bijedi sva uvukla u sebe. Djeca su rasla,
veselila se, skakala po jednoj kuhinji koja je bila naložena – ali nju je samo boljela ta ra-
dost od nerazuma. Mužu nije više ništa tajila – tužila mu se u dugim pismima na koja
su rijetko dolazili odgovori – a i ti bez utjehe. Strpljenje! – da, ona i jest strpljiva – ali
polako je stala osjećati da ne može više. Krune, petice, stotinjarke – sve joj se u snu vrt-
jele pred očima – a koliko noći nije jedna ni spavala od brige za sutrašnji dan! Teškom
se mukom odlučila da ode k nekim znancima muževima i pita za pomoć. Predlagali su

joj stvari kojih se ona nije usudila učiniti – neka traži mjesto u uredu, u banci, neka ode u učiteljice –; ta ona se ne razumije u to, pa i kud bi s djecom?

Jednoga dana došao njen dječčić kući sav zaplakan. Druga djeca se nisu htjela igrati s njim – jer je on siromah. Mali je pitao mater zašto su oni siromasi?

Da, zašto? – Sama nije znala. I kad god su joj se više nabirali nabori na izmučenim rukama, kako je više stala kašljucati od prehladne sobe i kiniti se od jednakih misli za novac i hranu, nju je više zahvaćao potpuni očaj. Vidjela je nekoliko drugarica kojima je muževe poštedio rat – one su se ulicama šepirile baš kao negda ili još kićenije, a ona, sirota, već nema ni za konac da pokrpa svoje izderane bluze. Bilo je zadnjih dana u mjesecu kad bi za posljednje novčiće djeci kupovala mlijeko i sama ostajala bez večere.

Treća ju je zima sasvim smlavila. I djeca, njen ponos, hodala su već u prnjama – za igranje na Božić morala je u noćima šivati lutke od starih krpa, a na samo Novo ljeto ujutro, dok još njeni stanari nisu platili soba, morala je posuditi pet kruna da kupi objed. Trčeći za hranom i ubijajući se poslom, nije dospijevala ni da se uredi – kad joj je dječčić obolio od ospica, morala je od sebe tjerati misao da bi i bolje bilo da svi pomru. Čemu i takav život, bez radosti – u polutami kuhinje, u vječnom strahu za sutrašnji kruh? I zašto, bože moj, zašto upravo ona tako trpi? Drugi ljudi nedjeljom još uvijek tako veselo hodaju ulicama – i sunce svijetli jednako – samo ona kutri kod kuće. I djeca su postala šutljiva, plašeći se zapitati kavicu. Pa i te je nestalo – hranili se jednom na dan, stisnuti oko štednjaka, u kojem je, ah, tako brzo! izgarala skupa vatra od drva, kupljenih na kilograme.

U januaru osamnaeste ona je sasvim otupjela – u nogama je hvatala slabost i ona plače često, bez pravog uzroka, od bijede. Djeca je gledaju preplašenim očicama – i ona ih otpravlja od sebe jer je sve više salijeću misli na one dvije sestre za koje je čula da su se otrovale – od bijede. Muž piše – uvijek jednako – pita za djecu, tješi nju – a ne može da pomogne. Na svršetak rata više ona i ne misli – ta došao je mir i ovaj i onaj, a ona je sve slabija, sve bolnija u svojoj osami i siromaštvu. Sad je već sve prodala što je imala – i dječja kolica i slike, prodala bi i mašinu, ali zna da će onda ostati sasvim u dronjcima. Stanari se njeni mijenjaju i plaćaju dobro – ali što je sve to prema onim krvavim, prijeko potrebnim troškovima kojih ona nikako, nikako ne može da smiri? Jedino je još toliko ponosna da se ne tuži na svoj jad – pa i tko će joj pomoći? Čekati – to je sve, a čekati znači polako umirati.

Misao na smrt mučila ju je i onoga dneva kad je – pitajući za neiznajmljenu sobu – k njoj ušla vrlo elegantna dama. Odmah je u njoj prepoznala drugaricu iz škole – ali nije bilo vremena da se sakrije. Stidjela se svoje rastrgane pregače, svojih neurednih ruku, svoje sobe s golim zidovima – ali nema kud, kamo: morala je da razgovara, da priča o svom mužu, o teškom životu. »Eh, šta ćeš – meni nije zlo; ljudi me osuđuju, ali šta me briga« – rekla joj je negdašnja znanica iz mladosti – »ja bome neću umrijeti od gladi. U uredu su mi davali osamdeset kruna na mjesec – s tim da još i majku hranim!« Uzela je »prijatelja« i sad joj je dobro.

Sirotu je svu smutio taj posjet. Jedva je promucala da je soba iznajmljena – izrekla je laž da se što prije oslobodi napasti onog šešira s perima, krznene kabanice i blistavih obraza. Vjernost je bila za nju nešto što je navijek bilo po sebi jasno – zlih misli nije poznavala. Jedno je jedino ostalo od tog razgovora kao stalan bodac u njenom srcu: ono staro pitanje: zašto je baš njoj određeno da se tako bez radosti muči? Kad je par dana iza toga s prozora navečer čula veseli smijeh mladog nekog društva, osjetila ga je kao pravu porugu – i rasplakala se. Osjećaj da nije pravedno što tako trpi, javi se jače no ikad, a s njim i tajna, sasvim tajna zavist. Bilo je dana te bi joj se posao grustio kao poniženje – skrستila

bi ruke i gledala u dvorište blijedim i zaplakanim očima. U što prolazi moja mladost? Drugi se ljudi vesele, žene imaju svoje muževe, šeću s njima ponosno, uživaju život...

I bijednica je u svojoj hladnoj kuhinji, sagnuta nad parenim rubljem, mehanično tarući sate i sate sapun nad daskom, sve jače stala ćutjeti ogorčenje. Bivalo je i prije te bi znala sanjati o prvoj dobi svoga braka, o poljupcima i nestašnim igrama – sad su ju te slike upravo ganjale. Kao da se je u nje probudila nikad neoćućena krv – noću nije nalazila mira, splećući uvijek dvije iste misli: svoj težak život i nepravdu koju trpi od ljudi i udesa, i ono što bi moglo biti da je muž tu – onaj lagodni dan, s večerom vrućih zagrljaja i dragog šaputanja... Nije ona znala misliti daleko, niti u prave i određene riječi odjeti svoje pravo na život, ali kao vječita napast salijetahu je sve češće ti snovi koji polako postajahu i malo grešnicima... Nije mogla više da gleda na ulici zdrav i mlad par veselih očiju i pod ruku; tiho i malo njeno srce stalo se burkati od strasti kojoj nije ni u prvo doba svoga braka znala za ime – upravo u najteže vrijeme svojih dana ona je stala osjećati žeđu za njim, za muškarcem, kao nikad prije. Nije to više bila ni ona jednomjerna ljubav njihova mirnog doma – njeni sni zadobiše oblike kojih bi se ujutro stidjela...

A on, muž, bijaše preko gora i dolina – i rat traje i nikad nema kraja. I bijeda je sve teža i ona više ne zna što bi od sebe – samo ćuti da će je zateći neko zlo, da će počiniti nešto ludo ako je ne spasi on, muž. Oh, kako strastveno čeznem za njim – a kako malo zna on od toga, kako presuhu i uvijek jednako piše iz neznanog kraja.

VII

Prekjučer je sa svojim običajnim strahom, neće li je u radničkom poslu zateći neugodan posjetnik, izašla na vrata da otvori na kucanje (ni zvonce više ne zvoni kod nje). Vojnik joj pruži knjigu da potpiše, i s njom otvorenu brzozavku. Od smetnje jedva je našla mjesto za potpis.

»Sretno pobjegao iz zarobljeništva. U subotu navečer sam u Zagrebu. Pozdrav – Mirko.«

Dah joj je stao od radosti. Nije mogla ni razumjeti da vojnik čeka napojnicu i, shvativši, dala mu je dvije krune – silnu svotu. Djeca koja su joj se vrzla među suknjama privedoše je k pravoj svijesti.

– Djeco, djeco, tata dolazi! – kriknula je gotovo i ne svojim glasom – tako joj je samoj čudno zvonilo to grlo koje bi kroz mjesec dana tek na pravdanje u tržnici našlo jači zvuk! Oj, slavni su dani nastali! Zaboravila je, kao da su iščezle sve netragom, sve svoje nevolje. Potrčala je k susjedima koji već odavna nisu dolazili k njoj, ispriopovijedala novost stanaru, stoput ju rekla djeci. Riječ »tata« još nije za njih imala pravog značenja, ona su znala tek da je »tata« onaj gospodin kojemu slika visi vrh kreveta – ali sad su s njom zajedno kliknula, sretna od njene sreće. »Utorak, srijeda, četvrtak, petak, subota« – za pet dana on je tu, on, muž! U njihovom sitnom i oskudnom kućanstvu zažagorio je život kao pred svetke – pralo se, krpalo, šivalo – svi se novci izdali na doček.

Ona, tako pognuta od nevolje, ispravila se i probujala kao isto ono lišće na aleji pred prozorima. »Dolazi! Vraća se! Tu je!« – Kako se je lako dalo raditi sada, kako je sve voljko išlo od ruke, kako su manje zlobni bili prodavači i manje teške večeri uz slabo svjetlo! Vlak dolazi u osam – išla je s djecom pitati i na kolodvor, makar su joj to i u kući sigurno rekli. Dom oživje od buke – i stanar se pače potuži na dječicu koje mati nije htjela više ni obuzdavati. Ta što je njoj do toga – sad je sve drugačije! Stanari će van, ona će

imati opet svoje tri sobe, biti će gospođa, žena! Da, i ljubavnica kojoj dolazi dragi iz daleka kraja — tetošena, milovana! Neće više biti smiješna sluškinja svoje kuhinje — ona je opet žena, žena svoga muža koji je njen zaštitnik, njen vitez, njen ljubavnik! Nema već borbe ni s bijedom ni sa zlim mislima — sad ona čeka njega koji će je vinuti na svoje grudi, biti njen — muškarac uz ženu — i život će poteći ko sjajni i topli slap. Prestale su noći nemirne, osamom otrovane krvi, prestali dani jadovanja — oj, kako je lijep život! Kad je drugo jutro ustala, ona je širom otvorila prozore i prvi put iza dugih dana udisala zrak kao slatko i svježice piće.

I gle — danas je već petak, sutra — sutra! Sebe je najprije opremila i uredila kako se najbolje dalo, svoju iznošenu opravu — sad još da popravi izgažene dječje cipelice i opravicama metne nove ovratnike — no, pa nisu ni tako bijedno odjeveni, moći će preda nj. I što, napokon — sutra je posljednji dan — onda su oni opet svoji, veseli, sretni, imućni, vedri, mladi!

Na kolodvoru su bili već sat prije dolaska vlaka. Nju je med bučnim svijetom malo uhvatila plahost — ali kad je zaorila lomljava lokomotive, potrčala je s djecom i probila se prva do vrata. Eto izlaze — jedan, drugi, civiliste, vojnici, časnici — gdje je on? Ona ne može da čeka, uza sve branjenje vratarovo potrčala je na peron. Vlak je dug — gdje je on? Nije moguće da je zakasnio — ali nema ga, nema... ah!

S trećih ili četvrtih kola pozdravljao ju je čovjek. Da — to je on! Ali kako se je promijenio — ne bi ga ni prepoznala! Bradat je, pognut — nekako teško izlazi preuspravnim stepenicama vagona. I štap ima... ali ona više niti što vidi, niti misli, on je već uz nju, grli nju, diže djecu do obraza — ah, ah! I on je nju jedva prepoznao — (»nama ti nije baš dobro išlo, kako vidiš!« — »što zato, sad smo tu!«) — samo još ima nešto prtljage — čekaj — zar nema više služnika na kolodvoru — o djeco, djeco — i za vas ima nešto — a jeste li dugo čekali? — Napokon su sjedili u kolima.

Djeca su isprva strano gledala nepoznatog čovjeka — onaj »tata« doma na slici sasvim je drugačiji. Ali mali darovi s puta i slatkiši, očevo draganje i sreća svih zajedno učiniše te su pred kućom stali već kao prava pravcata obitelj.

Otac je opet malo oteško silazio s fijakera.

— Ti i ne znaš, bio sam ranjen u nogu — nisam ti htio pisati, da se ne uzrujaš — ništa osobito — već je i prošlo — idi da otvoriš, ja ću sa služnikom...

I polagano, ozbiljno, malo umorno, stao je da podaje stvari.

Kod kuće ih već čeka prostrt stol — prava svečanost; ona ne zna pravo bi li u kuhinju po jelo, ne može da se odijeli od njega, htjela bi u jedan tren čuti i saznati sto stvari. Pitanja i odgovori trzaju se, lome, preskakuju — djeco, djeco — i kako je beba narasla! — on ih opet uzimlje u krilo, miluje ih, ispituje...

Jedva kad su djeca legla spavati, umirili su se njih dvoje toliko da su mogli govoriti redom. Muž bijaše otišao za djecom i nešto se je dugo bavio oko njih dok je ona pospremla stol. Dok mu je kuhala crnu kavu, koje se je — veli — tako bio zaželio (morala je posuditi sprijeka jer u kući nije već od dvije godine bilo zrna), slušala ih je kako otac djecu meće u krevet i sjeda do njih. Nekako je i predugo to trajalo — učini joj se da bi on morao već doći do nje, pozvati je, pomilovati i nju. I sav joj nekako nije onako razumljiv kao onda, pred tri godine — lice mu je drukčije, brada ga kvari i čini starijim, što li...

Kava je gotova, oni sjedaju opet. On joj priča o svom bijegu, o životu u kraju gdje vlada studen neobična, o ljudima i zgodama. Sav je nekud zamišljen pri tom — i tužan kad vidi kako je bilo doma za njegova odsuća. Ona mu još taji mnogo šta, ali on dobro vidi — iznajmljene sobe, otrcana odijela u nje i u djece i njene ruke... oh, te ruke, sve se neka-

ko malo stidi da ih ispruži pred njim – tako su neugodnim svjedokom bijede... Muž je promatra zamišljeno i govori lagano.

– Mnogo smo toga propatili – i ja i ti, da. Meni je kao da i zbilja dolazim iz neznanog kraja.

– A jesi li što mislio na nas?

– Jesam – teško mi je bilo... radi tebe... na djecu sam mislio...

Njihove se ruke dotakle, ali on nije ispustio cigarete. Gledao je u dim i govorio gotovo sam sebi, pričajući o ratu i o svemu što se dogodilo poslije one bitke kad ga zarobiše ranjena...

Otkad su ostali sami, kao da se tuga slegla na njih. Razgovor se vuče – ona bi htjela da zađe ispod tih malo otvrdnutih crta njegovog lica (»promijenio se je... promijenio... promijenio... promijenio«, kucalo joj u mozgu), a ne može. Prignula se do njega i čekala da on sam iziđe iz te tajne koja ga je zastirala... muž ju je tiho podragao, ali se odmah digao sa stolca. »Teško mi je sjedjeti – u nogami mi je ostalo nešto... kad se vrijeme mijenja...«

Gle, i sijedih vlasu ima! Toga nije u prvi čas ni opazila. Kad zađe iza svjetla lampe, ona ne vidi tih sjedina – ali još jače je dira njegova brada, tromo držanje i govor – ne, tako tiho on nije prije govorio – gdje mu je ona živahnost, ona vedrina od nekad...? I vina mu je pripremila i za skupe novce dobavila ruma za čaj... no on ne pita...

– Ja sam strašno umoran. Putovanje ubija... a i ove moje nesretne noge...

Traži da idu spavati. Ona je svježe preobukla i krevete – tako će mu meko spremi uzglavlje... djeca duboko dišu... no što on još radi sam u kuhinji?... sad ide... kako mu se vuče korak...

– A, ti si mislila da ja mogu spavati u krevetu – nasmjehnu se, videći bijele ponjave. – Ne, draga, do toga još nijesmo dospjeli. Tri sam godine spavao na tvrdom... zemlja i daska... prostri mi, molim te, na divan... moja su leđa sva ukrutnjela...

I svlači se lagano, na mahove, zapaljuje opet cigaretu i pita za sitnice... Ljubi je u čelo i kao dijete pušta da ga pokriva na divanu...

– Izgasi svjetlo, molim te, ja teško zaspim.

U sobi je mrak i šutnja. Još jednom joj želi laku noć i obraća se sa škripom na bok.

VIII

Vani prolaze ljudi iz kazališta kući, nije kasno, daleko negdje šumi vlak dugom i muklom orljavom – sa ceste zacikta veseo glas... Ona je sva uvukla dah u sebe... čuje samo ritmičko hvatanje zraka kod djece... On je očito tek zadrijemao...

Iza preživahne radosti dočeka, osjeća i ona umor. Malo je i glava boli... možda i ne od prave glavobolje, ali nešto joj je sjelo na mozak. Htjela bi na silu da zaklopi oči, da ne gleda u tminu, da zaspri – a neprestano je snalaze misli. I sve se oštrije križaju – kao iskre, najprije male i modruljaste, pa jače, oštrije...

... Kakav je on to sad? Gdje je ostao onaj čovjek koga je kroz tri godine promatrala na onoj fotografiji, kad su se slikali zajedno – on, u novoj oficirskoj bluzi, ona sva bijela u augustu...? I kakav je čudan – stran – nepoznat... Da nije bolestan?... Nije... da, noge su mu slabe... ali on je i sav drugačiji... Ostario je... nema živosti... mora da je mnogo trpio... kao da je zaboravio na sav onaj njihov nekadašnji život... sjeća li se on još kako su onda

bili veseli na tratini pod gorom, kako su se vraćali kući vrući od žudnje za poljupcima kojih ne vidi nitko – ?... Večeras je tako hladan prema njoj... samo ju je na kolodvoru poljubio žarče... cijelu večer i ne pita kako joj je bilo bez njega.

Nenadana joj je misao sunula glavom: – da on nije tamo gdje je tri godine bio zavolio drugu ženu? Ne, ne, on nije takav – ona bi tako plakala, tako plakala... i gdje je ona to zaslužila... ne... to se osjeća... to nije kod njega, nešto je drugo...

Ali njoj nije pravo da je tako – preveć je trpjela, preveć ga s čežnjom čekala. Zašto je došao tako čudan – tuđ? To nije onaj čovjek koga je ona čekala – muž, muškarac, njen štitnik, njen ljubavnik... tako je odveć očinski s njom, kao da mu je i ona dijete...

Uzrujala se od tih pitanja koja su je izmučila, sjela na krevetu. On se makne.

– Ti ne spavaš? – zapitao ju je odmah.

(Oh – ti moj dragi! To je, to je, ona zna da će je on pomilovati sad – ljubiti je ko negda – kud je i samo mogla misliti tako ludo – i mučiti sama sebe!)

– Ne spavam – viknula je gotovo radosno. – A ti?

– Zapali svjetlo. Teško mi je ležati. Nisam vikao ni ovako mekanu ležaju. Preveć sam umoran...

Ustao je, ali nije odmah prišao k njoj. Opet je zapalio cigaretu, ali i bacio odmah.

– Dim bi mogao škoditi djeci – gle, ja i ne mislim na to...

I pošao da ih pogleda. Onda se tek vratio k njoj i sjeo na podnožje kreveta. Pošutio.

– Ti si se mnogo promijenila. Nije vam bilo lako, vidim. Ali miruj, sad će biti bolje, ja znam. Ja ću odmah sutra...

Pa je opet stao pripovijedati što treba poraditi i udesiti da se promijeni njihov život. Ona ga sluša bez riječi... promijeniti... bolje... da, ali ona bi ga najprije htjela pitati što je to njemu, zašto je on tako drugačiji... A teško bi smogla riječi – ona nije ni prije nikad ozbiljno govorila s njim – ta bili su mladi, ljubili se, šalili i igrali udvoje – kud da oni ovako sami govore o tim teškim stvarima kojih ona ni sad ne shvaća...

– I ti si se promijenio...

– Da, jesam... Nisam ni sasvim zdrav...

I opet joj tiho govori o samim žalosnim stvarima. Teško joj je – sad će proplakati – ona ne zna reći, ne zna ga pitati pravo – boji se... ali joj je tako tužno, tako tužno da ne može biti mirna. Sve se bliže naginje k njemu i napokon udari u tihi plač.

– Nemoj, zaboga, poslušaj... što plačeš...

Suze se nisu dale uzdržati. On ju je privinuo k sebi – dragao... i tad je našla riječ, riječ spoznaje, kako je mislila.

– Reci, ti me više ne voliš?

Pustio joj je ruke i pogledao joj u oči. I onda je stao da govori dugo – ona nije sve razumjela što kaže. Ali riječi su njegove bile mirne, blažile je, škropile ko rosica... Više po samom romonu dobrog i bliskog njegova glasa ona je dohvaćala misao... i s vjerom i pažnjom gledala u njegove tople oči...

– Znam da ti nije lako – i ja sam se promijenio kao i ti. Ja dobro vidim što si propatila... i hvalim ti, ne znaš kako ti hvalim! Ali ti nisam zahvalan radi sebe... jer i ja nisam više onaj isti... Da si ti vidjela što je tamo gore bilo... u one strašne prve dane... te kušnje kad sam kroz mjesec čamio sam... u bolnici... ja sam se naučio razmišljati... gledati u mraku a u svjetlu zatvoriti oči... ne vidjeti ljudi oko sebe... Što li to uradismo mi svi? Ja sam trpio i stradao, bolovao i ostario... i tebe su ove tri godine teško slomile. A ja sam ti gledao

strašnijih muka, još gorih od naših. Ti ne bi podnijela ni da ih vidiš – poludjela bi, pobjesnjela... I ja sam kleo nebesa... ali gdje ćeš kletvom zaustaviti vrzino kolo u kojem se razdire svijet... Što rade ljudi, što rade ljudi? Bio sam mlad, nikad nisam pravo mislio o životu – a tamo, između stotina koji su jaukali od rana, između tisuća za koje više nije bilo ni doma jer nisu ni znali kud su im svoji... Tamo sam se bio uvukao u sebe... Strašan može biti čovjek... ne znaš kako strašan. Ja znam, ti bi možda htjela čas one naše negdašnje ljubavi – onog veselja koje bijaše moguće prije velikog iskustva i velikog iskušenja... A nije više moguće. Jer svi mi koji smo sudjelovali u tom vrzinom kolu, mi smo već izgubljeni, propali... Za nas je život izgubio pravi smisao... kao da smo svi kažnjeni za krivicu... Sve sam ja to promislilo tamo dok sam bio daleko od tebe... nije to ni rana na nozi ni umor... ja mislim da je ovo stradanje svih ljudi kazna za to što im je pamet pomela obijest... Kako da ti kažem?... Mi više i nemamo prava na život, proigrali smo ga...

Ustao je i zagledao se u svjetlo.

– Bog bi znao tko ima pravo – ali meni se čini da je moj život gotov. Ne varaj se: i tvoj je. Mi smo svršili svoje – nikad više one prave volje za svjetlom. Ja sam tamo morao kao prosjak moljakati kruha od prolaznika... tebe su ponizili... Tko će nam to izbrisati? Tko dati veselje što se ne vraća? Preživjeli smo, ostarjeli. Nikada više prošlih onih dana, nikada!

Kao da hoće da ga shvati dokraja, ona mu je stala sasvim blizu.

– Mi možemo još biti sretni, nas dvoje. Ja sam tamo gore ipak preživio i izdržao – i ti ovdje... oni koji su bili sasvim sami, zdvajali su, umirali ni od čega, utapljali se bježeći k cilju... Ja sam mislio na djecu... kad si mi poslala njihovu sliku, umirio sam se malo. I tebi će, vidjet ćeš, biti tako. Za nas same mi više nemamo što da tražimo – imamo još jedino da čuvamo smijeh ove djece koja nisu proživjela strahota... oni još jesu ljudi, i mogu biti ljudi, mi ne više... očuvaj ih, Bože, od zla!

I s njom skupa pošao je k dječjem krevetu, prignuo se nad obraščiće zažarene od sna, i stao čas.

Ona bi se u beskrajnom predanju ljubavi sva htjela upiti u njega. Makar joj je bilo mnogo otajstveno preogromno što je on govorio – ona ga je razumjela. Razumjela je njegov mir i sumornost i ljubav za njih sve. I kad ju je pokrio i nečujno poljubio, bilo joj je kao da joj je ovaj čas otkrio sav smisao njenih vlastitih stradanja i sve značenje njihovih budućih dana. I usnula je snom nekog sasvim svijetlog i prozirnog, bijelog zadovoljstva koje bijaše jače i više od svih želja i svega očekivanja sreće.

Zagreb, 1918.

Rječnik

gamašna (franc.) – nazuvak koji štiti gornji dio obuće

grustiti se – gaditi se, biti mrzak

gubernija (rus.-lat.) – najviša administrativno-teritorijalna jedinica u carskoj Rusiji

pravdanje – svađanje, svađa

snašati – podnositi, snositi